

— بررسی احکام و قواعد فقهی —

— شهرسازی اسلامی —

www.ketab.ir

مریم وفادار

سرشناسه: وفادار، مریم، ۱۳۴۶ -
 عنوان و نام پدیدآور: بررسی احکام و قواعد فقهی شهرسازی اسلامی / مریم وفادار، [برای] دبیرخانه حمایت از پژوهش‌های مورد نیاز نظام اسلامی، [مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه]، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد.
 مشخصات نشر: قم: ذکری، ۱۴۰۲.
 مشخصات ظاهری: ۳۹۴ ص.
 شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۱۹-۸۳-۶
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت: کتابنامه: ص. [۳۷۹] - ۳۹۲؛ همچنین به صورت زیرنویس.
 موضوع: شهرسازی (فقه)

City planning (Islamic law) *

شهرسازی - جنبه‌های مذهبی - اسلام

City planning -- Religious aspects -- Islam

شناسه افزوده: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، دبیرخانه حمایت از پژوهش‌های مورد نیاز نظام اسلامی

شناسه افزوده: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد

شناسه افزوده: Islamic Azadi University, Mashad Branch

رده بندی کنگره: BP۱۹۸/۶

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۳۷۹

شماره کتابشناسی ملی: ۹۳۳۹۰۵۲

اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیبا

@hdabirkhane

دبیرخانه حمایت از پژوهش‌های مورد نیاز نظام اسلامی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد

عنوان: بررسی احکام و قواعد فقهی شهرسازی اسلامی

نویسنده: مریم وفادار

ناشر: انتشارات ذکری

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۱۹-۸۳-۶

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول، پائیز ۱۴۰۲

ویراستار و صفحه‌آرا: زهره بسحاق

طراح جلد: سیدعلیرضا رضایی

انتشارات ذکری

۴۲/۳

کلیه حقوق برای مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه محفوظ است.

دبیرخانه

یکی از مهم‌ترین ابعاد دین، ابعاد سیاسی و اجتماعی آن است که بروز عینی آن را می‌توان در تشکیل نظام اسلامی یافت. برپایی حکومت دینی، زمینه طرح و ایجاد مسائل جدیدی است که کارآمدی دین در عرصه اجتماعی را به دنبال خواهد داشت. تداوم پویایی دین تا حد زیادی در پاسخ به‌هنگام و کارآمد به این مسائل است. در غیر این‌صورت جامعه منتظر نمی‌ماند و از راه دیگر پاسخی برای مسائل خود می‌یابد که ممکن است منطبق بر اصول و معیارهای اسلامی نباشد.

در این بین حوزه‌های علمیه به‌عنوان مصدر اصلی طراحی و پیروزی انقلاب اسلامی، باید نسبت به پاسخ‌گویی مسائل نظام اسلامی، مقید و حساس باشد تا بتواند رسالت حوزه انقلابی را به‌خوبی ایفا کند. بر این اساس معاونت پژوهش مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه در راستای نقش و رسالت خویش در گفتمان‌سازی علمی و مدیریت دانش دینی در راستای مسئله‌محوری، دبیرخانه حمایت از پژوهش‌های مورد نیاز نظام اسلامی را تأسیس کرده است.

این دبیرخانه با هدف پاسخ به مسائل و نیازهای پژوهشی نظام اسلامی با ۲۸ گروه تخصصی ایجاد شده و اولویت‌های مرتبط به هر گروه بعد از برگزاری جلسات هم‌اندیشی علمی با حضور اساتید و صاحب‌نظران در هر گروه تهیه شده است.

بخشی از فعالیت‌های دبیرخانه در راستای پاسخ به مسائل نظام، توجه به پایان‌نامه‌های طلاب است که با این رویکرد نوشته شده است. اثر حاضر که در دبیرخانه بررسی و تأیید شده است در این راستا قرار می‌گیرد. با تشکر از سرکارخانم مریم وفادار نویسنده این اثر ارزشمند، امید است اثر حاضر مورد توجه و استفاده پژوهشگران ارجمند قرار گیرد.

دبیرخانه حمایت از پژوهش‌های مورد نیاز نظام اسلامی

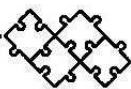
فهرست مطالب

۱۵	 پیشگفتار
۱۷	 مقدمه

فصل اول: مفاهیم پایه

۲۵	 ۱. حکم
۲۶	 ۱-۱. حکم شرعی
۲۷	 ۲-۱. اقسام حکم شرعی
۲۷	 ۲-۱-۱. واقعی
۲۷	 ۲-۱-۲. حکم ظاهری
۲۸	 ۲-۱-۳. حکم تکلیفی
۲۸	 ۲-۱-۴. حکم وضعی
۲۸	 ۲-۱-۵. حکم تأسیسی و امضایی
۲۹	 ۲-۱-۶. حکم حاکم (حکم حکومتی)
۳۰	 ۲-۳. محورهای تحول در احکام
۳۱	 ۲-۴. تفاوت فتوا و حکم
۳۲	 ۲. قواعد فقهی شهرسازی
۳۲	 ۲-۱. تعریف قاعده فقهی
۳۲	 ۱-۲-۱. معنای لغوی قاعده
۳۲	 ۱-۲-۲. معنای اصطلاحی قاعده
۳۳	 ۲-۲. تفاوت قاعده فقهی و اصولی

- ۳۴..... ۳-۲. قواعد فقه مرتبط با شهرسازی
- ۳۴..... ۳-۲-۱. قاعده لا ضرر.....
- ۴۰..... ۳-۲-۲. قاعده لا حرج.....
- ۴۴..... ۳-۲-۳. قاعده تسلیط (سلطنت).....
- ۴۷..... ۳-۲-۴. قاعده نفی سبیل.....
- ۴۹..... ۳-۲-۵. قاعده الفحوی.....
- ۵۲..... ۳. مفهوم شهر و شهرسازی.....
- ۵۲..... پیش درآمد.....
- ۵۳..... ۳-۱. تعریف مصادیق شهر.....
- ۵۳..... ۳-۱-۱. مدینه (شهر).....
- ۵۵..... ۳-۱-۲. الْقَرْیَةُ.....
- ۵۵..... ۳-۱-۳. بلد.....
- ۵۶..... ۳-۱-۴. مصر.....
- ۵۶..... ۳-۱-۵. الدَّارُ.....
- ۵۷..... ۳-۲. معنای شهر در اصطلاح علمی.....
- ۶۲..... ۳-۳. شهر در قرآن.....
- ۶۲..... ۳-۳-۱. مدینه.....
- ۶۳..... ۳-۳-۲. قریه.....
- ۶۵..... ۳-۳-۳. بلد.....
- ۶۶..... ۳-۳-۴. مصر.....
- ۶۷..... ۳-۳-۵. دیار.....
- ۶۷..... ۳-۳-۶. حول.....
- ۶۸..... ۳-۴. شهر اسلامی.....
- ۷۲..... ۳-۵. شهرسازی.....
- ۷۳..... ۳-۶. شهرسازی اسلامی.....
- ۷۳..... ۳-۷. تعریف قرآنی برای شهرسازی در دیدگاه تومی اسماعیل.....
- ۷۴..... ۳-۷-۱. عمل اسکان.....
- ۷۴..... ۳-۷-۲. معین کردن مکان و موقعیت آن.....

۷۵	۳-۷-۳. تعیین هدف
۷۵	نتیجه
۷۶	۴. کاربری‌های شهری
۷۶	۴-۱. تعریف کاربری زمین
۷۹	۴-۲. کاربری مسکونی
۸۰	۴-۳. کاربری مذهبی
۸۲	۴-۴. کاربری تجارتي
۸۴	۴-۵. کاربری آموزشی
۸۵	حوزه‌های خدماتی پیشنهادی مدارس و تعداد دانش‌آموزان در کلاس ایران
۸۶	۴-۶. کاربری پارک‌ها و فضای سبز
۸۸	۴-۷. کاربری درمانی
۸۸	۴-۸. کاربری ورزشی
۹۰	نتیجه

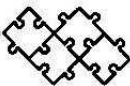
فصل دوم: تاریخچه و جایگاه شهر در اسلام

۹۵	۱. تاریخچه شهر و شهرسازی
۹۵	۱-۱. پیدایش شهرها
۱۰۱	۱-۱-۱. پیدایش و توسعه شهرهای اسلامی
۱۰۷	۱-۱-۲. شهر در دوران اسلامی در ایران
۱۰۸	۱-۱-۳. شهر در دوران انقلاب صنعتی
۱۱۰	۱-۱-۴. شهر در دوران مدرن
۱۱۲	۱-۱-۵. شهر در دوران معاصر ایران
۱۱۶	۲. جایگاه شهر در اسلام
۱۱۶	پیش‌درآمد
۱۱۸	۲-۱. جایگاه شهر در قرآن کریم
۱۲۰	عناصر استقرار و پیشرفت اجتماع بشری
۱۲۵	۲-۲. جایگاه شهر در سیره پیامبر اکرم (ص)
۱۲۹	۲-۳. جایگاه شهر از نگاه امام علی (ع)
۱۳۱	۲-۴. جایگاه شهر در نگاه اندیشمندان و مفسران مسلمان

۱۳۱	۲-۴-۱. افلاطون
۱۳۲	۲-۴-۲. ارسطو
۱۳۳	۲-۴-۳. سقراط
۱۳۳	۲-۴-۴. فارابی
۱۳۷	۲-۴-۵. ابن سینا
۱۳۸	۲-۴-۶. ابن رشد
۱۳۸	۲-۴-۷. خواجه نصیرالدین طوسی
۱۴۰	۲-۴-۸. ابن خلدون
۱۴۲	۲-۴-۹. ملاصدرا
۱۴۳	نتیجه

فصل سوم: مبانی معرفتی شهرسازی اسلامی

۱۴۷	۱. کارکرد توحید در شهرسازی اسلامی
۱۴۷	پیش درآمد
۱۴۸	۱-۱. تعریف کارکرد
۱۴۹	۱-۲. جهان بینی
۱۴۹	۱-۳. توحید
۱۵۰	۱-۴. مراتب توحید
۱۵۰	۱-۴-۱. توحید ذاتی
۱۵۱	۱-۴-۲. توحید صفاتی
۱۵۱	۱-۴-۳. توحید افعالی
۱۵۲	۱-۴-۴. توحید عبادی
۱۵۲	۱-۵. کارکرد باور مراتب توحید در شهرسازی اسلامی
۱۵۹	۲. کارکرد عدالت در شهرسازی اسلامی
۱۵۹	پیش درآمد
۱۵۹	۲-۱. عدل در لغت
۱۵۹	۲-۲. عدل در اصطلاح
۱۶۰	۲-۳. معنای عدل الهی همراه با بیان اقسام عدل
۱۶۱	۲-۴. گفتاری پیرامون معنای عدالت از دیدگاه علامه طباطبائی

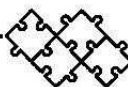

۱۶۳	۲-۵. عدالت اجتماعی.....
۱۶۵	۲-۶. عدالت اجتماعی در شهر.....
۱۶۸	۳. کارکرد ولایت در شهرسازی اسلامی.....
۱۶۸	۳-۱. ولایت در شهرسازی.....
۱۷۰	۳-۲. ولایت در امور حسبه.....
۱۷۳	۳-۳. شرایط زمامداران.....
۱۷۳	۳-۳-۱. تقوا.....
۱۷۴	۳-۳-۲. عدالت محوری.....
۱۷۵	۳-۳-۳. مسئولیت پذیری.....
۱۷۵	۳-۳-۴. درایت، تدبیر و کارآمدی.....
۱۷۶	۳-۴. وظایف زمامداران.....
۱۷۶	۳-۴-۱. ایجاد امنیت.....
۱۷۸	۳-۴-۲. رشد فرهنگی.....
۱۷۹	۳-۴-۳. افزایش توان امت.....
۱۸۰	۳-۴-۴. دانش افزایی.....
۱۸۰	۳-۴-۵. گزینش صالحان برای مسئولیت ها.....
۱۸۱	۳-۴-۶. رفاه عمومی.....
۱۸۲	۳-۵. وظیفه مردم در رابطه با ولایت.....
۱۸۳	۳-۶. نمونه هایی از اعمال ولایت رهبری.....
۱۸۴	نتیجه.....

فصل چهارم: مبانی فقهی شهرسازی

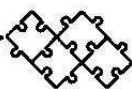
۱۸۹	۱. احکام و قواعد فقهی در کاربری مسکونی.....
۱۸۹	پیش درآمد.....
۱۹۰	۱-۱. اهمیت آبادانی زمین.....
۱۹۲	۱-۲. انتخاب مکان مناسب.....
۱۹۶	۱-۳. مهندسی و برنامه ریزی.....
۱۹۹	۱-۴. نظارت بر ساخت و ساز.....
۲۰۰	۱-۵. مقاوم سازی مسکن.....

- ۱-۶. ساختن خانه‌ها رو به قبله ۲۰۴
- ۱-۷. عدم ایجاد مراکز فساد در شهر ۲۰۶
- ۱-۸. سازگار با محیط ۲۰۸
- ۱-۹. خانه‌های وسیع و مجلل ۲۱۱
- ۱-۱۰. نزدیکی محل کار با مسکن ۲۱۸
- ۱-۱۱. توجه به آرامش و امنیت همسایگان ۲۱۹
- ۱-۱۲. ممنوعیت تبدیل باغ به مسکن ۲۲۱
- ۱-۱۳. مسکن خالی ۲۲۲
- ۱-۱۴. زندگی در خانهٔ مخروبه ۲۲۳
- ۱-۱۵. طبقات متعدد ۲۲۳
- ۱-۱۶. نفروختن بی‌رویه تراکم [طبق قاعده لاضرر] ۲۲۸
- ۱-۱۷. تراکم قاعده لاضرر و رفع عسر و حرج ۲۳۰
- ۱-۱۸. دیدگاه آیت‌الله اراکی در زمینهٔ بلندمرتبه‌سازی (درس خارج فقه معظم‌له) ۲۳۱
- ۱-۱۹. حکم حاکم ۲۴۰
- ۱-۲۰. استفتائات از فقها پیرامون برخی مسائل کاربری مسکونی ۲۴۱
- ۱-۲۰-۱. اصول و روابط همسایگی ۲۴۱
- ۱-۲۰-۲. اصول حفظ حریم ۲۴۲
- ۱-۲۰-۳. اصول طراحی معماری ۲۴۳
۲. احکام و قواعد فقهی در کاربری مذهبی ۲۴۵
- پیش درآمد ۲۴۵
- ۲-۱. اهمیت آبادانی مساجد ۲۴۶
- ۲-۲. مکان‌یابی مساجد ۲۴۹
- ۲-۳. مسجد در محل پاکیزه و امن ۲۵۳
- ۲-۴. شرایط سازندگان ۲۵۴
- ۲-۵. توزیع متناسب مساجد در شهر ۲۵۶
- ۲-۶. زیباسازی اطراف مسجد ۲۵۸
- ۲-۷. مرتفع بودن ساختمان مساجد از سایر مکان‌ها ۲۶۱
- ۲-۸. بر سر راه نبودن مساجد ۲۶۱

۲۶۲	۲-۹. مسجدسازی در فاصله بین شهرها.....
۲۶۲	۲-۱۰. توسعه بنای مسجد.....
۲۶۴	۲-۱۱. محکم ساختن مساجد.....
۲۶۵	۲-۱۲. ساختن مسجد در جهت ستاره جدی.....
۲۶۵	۲-۱۳. امکان ویرانی بعضی از مساجد.....
۲۶۶	۲-۱۴. ساخت عبادت گاه‌های غیرمسلمان.....
۲۶۸	۲-۱۵. تراحم قاعده لاضرر با تسلیط.....
۲۶۸	۳. احکام و قواعد فقهی در کاربری تجاری.....
۲۶۸	پیش درآمد.....
۲۶۹	۳-۱. معنای تجارت.....
۲۷۰	۳-۲. تعریف و اهمیت بازار.....
۲۷۲	۳-۳. ضرورت یادگیری احکام تجارت.....
۲۷۳	۳-۴. حکم تجارت.....
۲۷۵	۳-۵. نگهداشتن حد در کسب و کار.....
۲۷۷	۳-۶. تجارت‌های مضر به جامعه.....
۲۷۸	۳-۷. مکان‌یابی صحیح بازار.....
۲۸۲	۳-۸. ساخت بازار متناسب با رعایت عفت عمومی.....
۲۸۵	۳-۹. حفظ حریم منازل.....
۲۸۷	۳-۱۰. تعیین مکان‌هایی برای دست‌فروشان.....
۲۸۸	۳-۱۱. ممنوع ساختن اهل ذمه از صرافی.....
۲۹۱	۳-۱۲. توجه به جهت مغازه‌ها به دور از عوام فریبی.....
۲۹۱	۳-۱۳. بازارهای ویژه در سطح شهر (دفع ضرر محتمل).....
۲۹۴	۳-۱۴. تعیین مکانی امن برای کسب زنان.....
۲۹۵	۳-۱۵. محدوده شهر برای تجارت.....
۲۹۶	۳-۱۶. نیاز به ناظر برای نظارت بر ساخت و سازها.....
۲۹۸	۳-۱۷. جلوگیری از تجاوز به حریم راه‌ها.....
۳۰۰	۳-۱۸. منع از ظاهر آرایی بازارها.....
۳۰۱	۳-۱۹. قاعده بازار مسلمانان.....

- ۳-۲۰. تعارض قاعده اضطرار با احترام به مال مسلمان ۳۰۲
- ۳-۲۱. تعارض قانون با قاعده «نفی عسر و حرج» ۳۰۴
- ۳-۲۲. تعارض قاعده لاضرر و تسلیط ۳۰۴
۴. احکام و قواعد فقهی در کاربری آموزشی ۳۰۵
- پیش درآمد ۳۰۵
- ۴-۱. علم پاداش الهی ۳۰۶
- ۴-۲. نیاز به شهرساز عالم و متعهد ۳۰۸
- ۴-۳. وظیفه حاکم اسلامی در ایجاد زمینه برای تعلیم و تربیت ۳۱۱
- ۴-۴. مکان‌یابی مناسب ۳۱۲
- ۴-۵. رعایت عدالت ۳۱۳
- ۴-۶. تفکیک محیط‌های آموزشی ۳۱۴
- ۴-۷. رعایت ایمنی در مکان‌های آموزشی ۳۱۸
- ۴-۸. رو به قبله بودن کلاس‌های آموزشی ۳۱۸
- ۴-۹. سیره پیامبر اکرم (ص) در ایجاد نهادهای آموزشی ۳۱۹
۵. احکام و قواعد فقهی در کاربری فضای سبز ۳۲۰
- ۵-۱. اهمیت فضای سبز ۳۲۰
- ۵-۲. آراستن ورودی‌های شهر به فضای سبز ۳۲۴
- ۵-۳. خصوصیات باغ‌ها و فضای سبز ۳۲۶
- ۵-۴. توجه دادن به درختکاری ۳۲۷
- ۵-۵. رعایت زیبایی در شهر با افزایش فضای سبز و درختکاری ۳۲۹
- ۵-۶. ممنوعیت مجسمه و تصویر جانداران در پارک‌ها ۳۳۰
- ۵-۷. ممنوع ساختن قطع درختان و تخریب باغ و بوستان‌ها ۳۳۱
- ۵-۸. تعارض قاعده تسلیط با قاعده لاضرر ۳۳۹
- ۵-۹. اقدامات پیشگیرانه حاکمیت (قاعده وجوب دفع ضرر محتمل) ۳۴۰
۶. احکام و قواعد فقهی در کاربری درمانی ۳۴۱
- پیش درآمد ۳۴۱
- ۶-۱. جایگاه طب در اسلام ۳۴۲
- ۶-۲. خدمات پزشکی و مسلمانان ۳۴۴
- ۶-۳. بیمارستان سیار و ثابت ۳۴۵
- ۶-۴. بیمارستان‌های صحرایی ۳۴۵

۳۴۶	۶-۵ بیمارستان‌های اورژانسی
۳۴۷	۶-۶ دانشگاه جندی‌شاپور
۳۴۸	۶-۷ مرکز درمانی در مسجد
۳۴۹	۶-۸ مکان‌یابی صحیح بیمارستان (نزدیکی به راه ارتباطی)
۳۴۹	۶-۹ مکانی بهداشتی و مناسب
۳۵۱	۶-۱۰ فضای سرسبز و زیبا
۳۵۲	۶-۱۱ فاصله از مراکز صنعتی، نظامی (به دور از محیط پر صدا)
۳۵۳	۶-۱۲ استفاده از رنگ سبز
۳۵۵	۶-۱۳ ویژگی‌های مطلوب کاربری درمانی
۳۵۶	۷ احکام و قواعد فقهی در کاربری ورزشی
۳۵۶	پیش‌درآمد
۳۵۶	۷-۱ اهمیت ورزش
۳۶۰	۷-۲ ایجاد فضاهای مناسب مسابقات
۳۶۱	۷-۳ مکان‌های مخصوص مسابقات
۳۶۲	۷-۳-۱ فضای مناسب جهت استیمواری
۳۶۲	۷-۳-۲ فضای مناسب پیاده‌روی
۳۶۲	۷-۳-۳ ایجاد مکان‌های مناسب جهت شنا و تیراندازی
۳۶۳	۷-۳-۴ ایجاد مکان‌های مناسب جهت شمشیربازی
۳۶۳	۷-۳-۵ جایگاه مناسب برای کشتی
۳۶۴	۷-۳-۶ جایگاهی برای ورزش همگانی
۳۶۴	۷-۳-۷ جایگاه مناسب برای ورزش بانوان
۳۶۷	یافته‌ها و نتیجه پژوهش
۳۷۸	پیشنهادهای پژوهشی آینده
۳۸۱	منابع
۳۸۱	الف) کتاب‌ها
۳۹۱	ب) مقالات
۳۹۴	ج) سایت‌ها
۳۹۴	د) بیانات

پیشگفتار

الزامات نظام برنامه‌ریزی و طراحی کاربری‌ها در شهرسازی می‌تواند تابع احکام و قواعد فقهی باشد. از آنجاکه حوزه شهرسازی وسیع بوده و شامل کاربری، عملکردی و کالبد شهر است و تحقیق گسترده‌ای را می‌طلبد، در این پژوهش، فقط به حوزه کاربری که عبارت‌اند از توزیع فضایی کارکردهای شهری، مانند کاربری مسکونی، مذهبی، تجاری، درمانی، آموزشی، فضای سبز و ورزشی، پرداخته شده است. در این راستا علاوه بر بهره‌مندی از آیات قرآن، روایات و سنت پیامبر گرامی اسلام ﷺ و اهل‌بیت ﷺ، بر قواعد فقهی و سیره بزرگان نیز تأکید شده است. جستار حاضر می‌کوشد به این سؤال پاسخ دهد تأثیر احکام و قواعد فقهی بر شهرسازی از بعد برنامه‌ریزی کاربری زمین چگونه بوده است؟ برای به‌دست آوردن یافته‌های پژوهش که با رویکرد توصیفی - تحلیلی حاصل شده است، نیاز به تبیین مبانی نظری از مفهوم شهر و شهر اسلامی و شهرسازی اسلامی، احکام، قواعد فقهی و کاربری زمین و نیز بیان تاریخچه و جایگاه شهر در قرآن بوده و از طرفی با بیان مبانی معرفتی شهر، نیاز شهرسازی را به شهرسازان معتقد و متعهد تبیین کرده و در انتها، نشان می‌دهد که میزان و محل استقرار کاربری‌ها از جهت سازگاری و وابستگی و ظرفیت می‌تواند تحت تأثیر احکام و قواعد فقهی شکل گیرد. همچنین تطابق با ویژگی‌های اجتماعی فضای شهری، افزایش یافته و بر این اساس سطح تعاملات اجتماعی که ناشی از باورهای دینی شهروندان است، ارتقاء یابد. در شهری که بر اساس احکام و قواعد فقهی برپا شود ایجاد نگرشی صحیح و رویکردی جدید به شهرسازی حاصل شده و نیز توسعه و نشر قوانین شهری با توجه به دستورات دین مبین اسلام انجام می‌گیرد. در آن صورت است که شهروندان می‌توانند واجبات خود را به راحتی انجام و از محرمات دوری کنند.

از آنجاکه این کتاب حاصل از رسالهٔ دکتری بوده، از اساتید بزرگواری همچون دکتر حسین احمري و دکتر مصطفى رجایی پور و دکتر هادی سروري، راهنمایی و مشاوره‌های ارزشمندی جهت تدوین آن دریافت شده است.

مقدمه

حمد خدای را که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت و درود و سلام بر سرورمان محمد مصطفی و آل طاهرین ایشان که هرچه هست از لطف بیکران اوست که بر بندگان ارزانی داشته است.

مطلوب پروردگار برای آدمی، آبادانی زمین و بهره‌برداری از خیرات و برکات آن است. خداوند متعال می‌فرماید: *هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا*^۱ «او شما را از زمین پدید آورد و در آن شما را استقرار داد».

به نظر می‌رسد که این آبادانی، با استقرار در زمین و برنامه‌ریزی برای رسیدن و به دست آوردن خیرات و برکات آن است که برای محقق کردن این هدف می‌توان از قرآن کریم و احادیث پیامبر اکرم ﷺ و عترت او، امامان معصوم علیهم‌السلام، بهره جست. شهر مطلوب، جای آرامش و آسایش آدمی است و جای ایجاد مایه‌های خوشبختی دنیا و آخرت است.

شهر در جوامع و فرهنگ‌های مختلف دارای تعاریف مختلفی است. یکی از تعاریف رسمی که در حال حاضر ملاک برنامه‌ریزی محسوب می‌شود، این است که شهر به جایی گفته می‌شود، که حداقل ده‌هزار نفر جمعیت داشته باشد. البته، تعریف شهر با استناد به مبانی عددی و برگرفته از کمیت، تعریفی ناقص و ناتمام است. لیکن در بعد جهانی نیز برای شناخت شهر از روستا بیشتر بر تعداد جمعیت تأکید شده است. آنچه مسلم است، در تعریف محققین ملاک‌های مشترکی یافت می‌شود. به‌طوری که

در تعاریف به عمل آمده از شهر یک یا چند معیار از معیارهای زیر مدنظر قرار گرفته است: تراکم جمعیت، دارای خانه‌های بسیار، خیابان و بازار و میدان؛ شغل‌های مختلف و نیز دارای سازمان‌های اداری و انتظامی با نظام حکومتی.

بر این اساس شهر مکانی است دارای جمعیت و با تراکم نسبی بالا و وسعت زیاد که در آن به مشاغل غیرکشاورزی مشغول بوده و محل تمرکز فعالیت‌های اداری، سیاسی و خدماتی که همراه با سیستم حکومتی است، اداره شود.

در تعریف شهر اسلامی نیز تعاریف متعددی وارد شده است از جمله؛ شهر اسلامی عبارت‌اند، از نمایش شکل و ساختمان اجتماعی که بر اساس ایدئال‌های اسلامی، برگه‌های ارتباطی و عناصر تزئینی خود را در آن وارد کرده است و فراتر از مفهوم اجتماعی، اصل دیگری بر جامعه مسلمانان حاکم است و آن محدود نبودن به زمان و نداشتن جغرافیای خاصی است که مفهوم امت اسلامی آن را تعریف می‌کند.^۱ البته با توجه به اینکه در فقه آن چیزی را اسلامی می‌دانیم که منبع آن وحی، ابزارش عقل و روش آن اجتهادی باشد و آنگاه می‌توان آن را منتسب به اسلام کرد شهر زمانی متصف به صفت اسلامی است که اصول و قواعد خود را از اسلام گرفته باشد. بنابراین شهر اسلامی نیز باید منطبق بر اراده تشریعی خداوند بوده و کشف آن به این گونه باشد که مجتهدان از منابع فقهی، خصوصیات شهر اسلامی را استنباط کرده و در اختیار شهرسازان متعهد قرار داده سپس متخصصان متعهد، شهر را بر اساس همان الگوهای اسلامی بنا نهند.

در این صورت در تعریف شهرسازی آمده است؛ شهرسازی مجموعه روش‌ها و تدابیری است که متخصصان امور شهری به وسیله آن شهرها را بهتر می‌سازند؛ و یا از دیدگاه دیگر، شهرسازی عبارت‌اند از مطالعه، طرح‌ریزی و توسعه شهرها با در نظر گرفتن احتیاجات اجتماعی و اقتصادی.^۲

قابل ذکر است که با وقوع انقلاب صنعتی و در پی نفوذ غربی‌ها به ممالک دارای تمدن کهن به ویژه جوامع دینی که با توسعه صنعتی و گسترش استعمار ممکن و تسهیل گردید آرای بیگانه نیز بدون هیچ رادع و مانع جدی به این ممالک راه یافتند. کشورهای غربی با

۱. نجم‌الدین بemat، شهر اسلامی، ترجمه محمدحسین حلیمی و منیژه اسلامبولی، ص ۱۱.

۲. رحیم قربانی و همکاران، معماری و شهرسازی مطلوب اسلامی (۱) (درآمدی بر فقه تمدنی و مسکن مطلوب

برنامه‌ریزی و اهتمام در حذف تدریجی ارزش‌های دینی و فرهنگ ملل تحت سلطه به‌مرور ارزش‌های دینی و فرهنگی آنها را از صحنه زندگی مردم حذف کردند. کشورهای تحت سلطه نیز با الگو قرار دادن جوامع صنعتی سعی در شبیه شدن به آنها کردند که چون این وصول در وجه صنعتی، فنی و علمی ممکن نگردید ظواهر و ظاهر خویش و زندگی خود را تغییر دادند و به‌صورت تقلیدی و ظاهری به شکل آنها درآمدند، غافل از اینکه این روند عامل تغییر اخلاق، رفتار، فکر و جهان‌بینی‌شان نیز خواهد شد. یکی از زمینه‌هایی که این دگرگونی و ویرانگر را می‌توان در آن به‌وضوح مشاهده کرد قلمرو شهرسازی است.

رواج الگو و آراء وارداتی در زمینه شهرسازی و معماری سبب می‌شود تا اصول و مبانی نظری آنها به‌تدریج در جوامع واردکننده رسوخ یافته و همه‌گیر شوند، به‌گونه‌ای که شهرهای مسلمانان به‌مرور به‌نوعی غرب‌زدگی، از خودبیگانگی و بی‌هویتی سوق داده شوند و اصول و ارزش‌های اسلامی به‌دست فراموشی سپرده‌شده و باور به امکان شهرسازی اسلامی از بین برود، این مهم در شهرهای اسلامی مانند مشهد که پایتخت معنوی ایران است بیشتر رخ می‌نماید.

اصولی که سازنده روابط اجتماعی است؛ توحید، عدل، ولایت است. اسلام، زندگی اجتماعی استوار بر اصل توحید (یکتاپرستی) را عامل سعادت و پیشرفت می‌خواند و اندکی دقت در تعالیم اسلام معلوم می‌سازد که تمام قوانین اسلامی بر اساس توحید وضع شده‌اند. به بیان علامه جوادی آملی؛ هرگونه روابط انسانی در حیات اجتماعی - از قبیل روابط فرهنگی و تربیتی، مشارکت تجاری و اقتصادی، قراردادهای سیاسی و نظامی - بر مبنای همین اصل تنظیم شده‌اند. در حقیقت، این دسته از مسائل در زندگی اجتماعی، اموری نازل از مقام توحید است و مراتب صاعد آنها همان مقام عالی توحید است، پس توحید جامع همه تعالیم الهی است.

علاوه بر توحید، عدالت و ولایت می‌تواند در شهر و در محیط مدنی، شکل عملی به خود بگیرند و مسلمانان ساکن شهر را در انجام تکالیف دینی - مذهبی خویش به نحو احسن یاری رسانند.

ساخت شهر باید چنان باشد که مردم، علاوه بر اینکه، جان و مال آنان در امان بوده باید بتوانند به احکام واجب خود به‌راحتی عمل کنند و از محرمات بپرهیزند. همچنین باید عمل به مستحبات آسان و عمل به مکروهات دشوار باشد.

در هر شهر و عمارتی، کاربری‌های مختلفی وجود دارند که هرکدام به‌طور مستقل و

نسبت به سایر کاربری‌ها هویت و ویژگی‌های خاص خود را طلب می‌نماید از کاربری‌های شهر می‌توان به مسکن، بازارها، محیط آموزشی، اماکن مذهبی و بیمارستان‌ها و فضای سبز اشاره کرد.

علم فقه، دانش استنباط و تبیین قوانین کلی حاکم بر فرایند ترقی فردی و اجتماعی است. در این میان، فقه مسکن و فقه شهری یکی از حوزه‌های اصلی مورد نظر در استنباط قانونمندی‌های عمومی تحول توسعه شهر است. این فقه، ابوابی مانند قواعد فقهی (مانند قاعده لاضرر ولاضرار)، احکام زمین، احکام کاربری‌های متنوع مسکونی، اداری، تجاری، احکام شهروندی مثل احکام واحد همسایگی و مانند آن و در مجموع احکام درباره سیستم‌های رفتاری، فضایی و شهروندی را دربرمی‌گیرد؛ که در این کتاب به جهت گستردگی بحث فقط به حوزه کاربری پرداخته می‌شود.

لذا می‌توان از منابع اسلامی در مورد اصول برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای شهری استفاده کرد؛ احکام و قواعد فقهی فضاهای تجارتی، فضاهای آموزشی، مذهبی، درمانی و مسکونی، فضای سبز و ورزشی را پوشش خواهد داد.

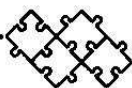
البته در این راستا علاوه بر بهره بردن از آیات قرآن، روایات و سنت پیامبر گرامی اسلام ﷺ و اهل بیت ؛ قواعد فقهی و سیره بزرگان نیز ما را بر این اصول شهرسازی رهنمون خواهد کرد.

لازم به ذکر است؛ در این بحث، نصوص و مستندات که آورده می‌شوند فقط عرضه و شرح شده‌اند بدون توجه به معیارهای فنی و ویژه‌ای که در بحث از مسائل فقهی مورد توجه بوده و مراعات می‌شوند، به‌خصوص بررسی اسناد نصوص و معیارهای مرسوم و متداول دیگر در بحث‌های فقهی.

به همین جهت نمی‌توان این بحث را برای صدور احکام فقهی به گونه‌ای که قابل اجرا باشد، کافی دانست مگر پس از تجدیدنظر و بازنگری در آن بر اساس روش مقرر و معمول در بررسی مسائل فقهی و سپس استفتاء از مراجع تقلید و صاحبان فتوا تا برای اعمال و اجرا، مبنا و وجه شرعی به‌دست آورده شود.

به‌رغم اهمیت فقه شهرسازی و رونق چشمگیر آن در شهر و محیط زندگی مسلمانان تاکنون پژوهشی در حوزه کاربری انجام نشده، لذا ضرورت و اهمیت چنین پژوهشی آشکار می‌گردد.

این پژوهش که به اعتبار ماهیت و روش، توصیفی - تحلیلی و به اعتبار هدف، کاربردی و به اعتبار روش جمع‌آوری، کتابخانه‌ای است، بر آن است با این پژوهش؛ مناسب‌سازی

محصولات کاربری نظام شهرسازی جهت تجلی و تحقق احکام اسلامی و نیز تسهیل و کارآمدی کاربری‌ها، مناسب بااهمیت و جایگاه آنها در احکام فقهی و همچنین احیاء ارتقاء سطح تعاملات اجتماعی ناشی از باورهای دینی در شهر صورت می‌پذیرد.

بر این اساس، پس از گردآوری داده‌های لازم در فصل اول ابتدا حکم شرعی و قواعد فقهی سپس به مفهوم‌شناسی شهر، شهر اسلامی، شهرسازی، شهرسازی اسلامی و سپس کاربری‌های شهری و آنگاه قاعده‌های لاضرر و لاجرح و تسلیط، نفی سبیل و قاعده فحوا، به‌طور استدلالی پرداخته شده است.

در فصل دوم تاریخچه شهر به‌طور اجمال بیان و سپس جایگاه شهر در اسلام را بر اساس واژه‌هایی در قرآن و روایات و همچنین در نگاه اندیشمندان و مفسران مسلمان تبیین شده است.

در فصل سوم به کارکرد توحید و عدالت و ولایت به‌عنوان سه اصل مهم در شهرسازی که جهان‌بینی فرد را تشکیل می‌دهد و این جهان‌بینی می‌تواند به حیات و زندگی، معنی، روح و هدف دهد، پرداخته شده است.

در فصل چهارم به مبانی فقهی شهرسازی پرداخته شده که از میان کاربری و حوزه عملکردی شهر، کاربری‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند و در این حوزه سعی شده است، بر اساس آیات، روایات، قواعد فقهی، مبانی فقهی کاربری‌های مسکونی، مذهبی، تجاری، آموزشی، فضای سبز، درمانی و ورزشی دریافت و راهی برای فقها و دانشمندان در جهت حکم و فتوا در مدیریت شهری باشد. البته از آنجاکه کاربری‌های دیگر از جمله فرهنگی - هنری و یا خدماتی زیرمجموعه کاربری مذهبی و تجاری قرار می‌گیرند بدان‌ها پرداخته نشده است.